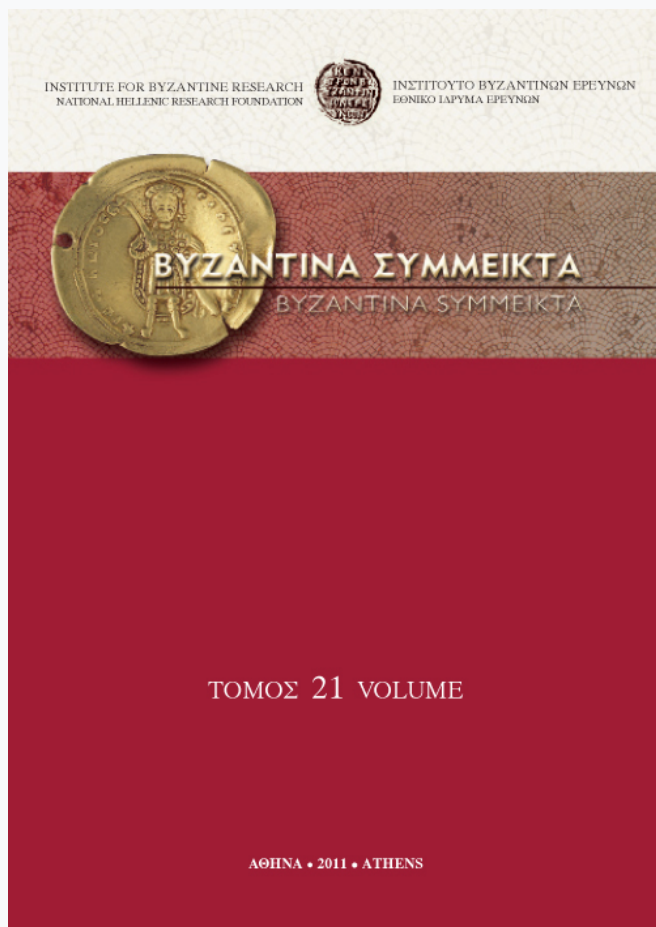

Byzantina Symmeikta

Vol 21, No 1 (2011)

BYZANTINA SYMMEIKTA 21

Κωδικολογία: σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια

Maria Luisa AGATI

doi: [10.12681/byzsym.1059](https://doi.org/10.12681/byzsym.1059)

Copyright © 2014, Maria Luisa AGATI

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

AGATI, M. L. (2012). Κωδικολογία: σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια. *Byzantina Symmeikta*, 21(1), 195–216. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1059>

MARIA LUISA AGATI

ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΟΡΙΑ*

Τὸ 1715 ὁ Bernard de Montfaucon ἔγραφε στὸν πρόλογο τῆς *Bibliotheca Coisliniana* (σὲ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά): «Δὲν ὑπάρχει ... πολιτισμὸς ... ποὺ νὰ μὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς· συνεπῶς κάνει κάτι ἀξιόλογο ἐκεῖνος ποὺ φροντίζει νὰ φθάνουν καθαρὲς καὶ διαυγεῖς ἕως ἐμᾶς οἱ φιλολογικὲς πηγές»¹· καὶ πῶς κατὰ συνέχισιν ἐξέτεινε: «Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅποιος ἐτοιμάζει μίαν ἀνέκδοτον ὁποιοῦδήποτε συγγραφέα ὀφείλει νὰ ἀνατρέχει στὴν ἀσθεντία τῶν παλαιῶν κωδίκων»². Γράφοντάς τα αὐτὰ ὁ Montfaucon ἴσως δὲν εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι ἔθετε, πρῶτα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν πῶς κατάλληλο τρόπο, ἀπ' ἐνὸς τὰ θεμέλια τῆς σύγχρονης κριτικῆς κειμένων καὶ ἀπ' ἑτέρου ἐκεῖνα τῆς συνολικῆς, ἢ σφαιρικῆς, μελέτης τοῦ χειρογράφου – καλύτερα, τοῦ χειρογράφου βιβλίου ἢ ἀλλιῶς «κώδικα» -, μελέτη ποὺ νοεῖται στὴν οὐσιαστικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κειμένου καὶ τοῦ ὑλικοῦ του φορέα. Ἡ διαίσθησις τῆς σημασίας τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ φορέα, σὲ μίαν στιγμὴ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λογιόσυνῃ ἀρχαιοπωλικῶς τύπου καὶ ἡ στενὰ φιλολογικὴ προσέγγισις τοῦ παλαιοῦ βιβλίου ἐβλεπε τὸ χειρόγραφο μόνον μέσα στὴν σημασίαν τοῦ περιεχομένου του, καθιστᾷ τὸν Montfaucon τὸν κατ' ἐξοχὴν πρωτοπόρο. Πράγματι, ὁ ἴδιος, ὅταν σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου προλόγου ὑπογραμμίζει τὴν

* Κείμενο ὁμιλίας ποὺ ἐκφωνήθηκε στὶς 25 Μαΐου 2011 στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρυάτου Ἐρευνῶν. Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τίς εὐχαριστίαι μου γιὰ τὴν πρόσκληση. Ἐπίσης θερμὲς εὐχαριστίαι ὀφείλω στὸν κύριον Ζήση Μελισσάκη, μέλος τοῦ παραπάνω Ἰνστιτούτου, γιὰ τὴν μετάφραση τῆς ὁμιλίας.

1. B. de MONTFAUCON, *Bibliotheca Coisliniana. Praefatio*, Parisiis 1715, a¹.

2. Ὅπ. π.

σημασία τῆς χρονολόγησῆς ἑνὸς κώδικα, τῶν σημειωμάτων τῶν γραφῶν, ὄλων τῶν σημειωμάτων ἱστορικοῦ χαρακτήρα ποὺ μποροῦν νὰ διαβασθοῦν, καθὼς καὶ τῆς πιθανῆς πληροφορίας σχετικὰ μὲ τὸν κτήτορά του, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ προηγεῖται μιᾶς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας ποὺ γεννήθηκε μὲ τὸν προηγούμενό μας αἰώνα, δηλαδὴ τῆς Κωδικολογίας.

Κωδικολογία, ἡ ἐπιστήμη/μελέτη τοῦ κώδικα (codex), λέξι πού, ὅπως εἶναι γνωστό, προέρχεται ἀπὸ τὸ caudex (ἕναν ὄρο ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε τὴ φλούδα τοῦ κορμοῦ, στὴν ὁποία χάρασαν τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου) καὶ ἀναφέρεται στὸ βιβλίο μὲ τὴ σημερινή του μορφή, ἂν καὶ ἡ Κωδικολογία ἀσχολεῖται μὲ κάθε μορφή βιβλίου (κώδικα, εἰλητάριο, πινακίδες). Γιὰ νὰ ἀποφύγω αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ὀρολογίας, ὅταν λόγου χάριν ἐπρόκειτο νὰ δώσω τίτλο στὴ μελέτη μου γιὰ τὴν παραπάνω ἐπιστήμη³, προτίμησα νὰ τονίσω τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης: τὸ χειρόγραφο βιβλίο, δηλαδὴ τὸ βιβλίο πρὶν ἀπὸ τὸν Γουτεμβέργιο, τόσο τὸ ἀρχαῖο, ὅσο καὶ τὸ μεσαιωνικὸ καὶ τὸ ἀναγεννησιακὸ, καὶ σὲ ὅλες τὶς διαφορετικῆς του μορφές, ποὺ δὲν περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὸν κώδικα.

Δὲν θὰ μακρηγορήσω γιὰ τὴν πολυπλοκότητα ἑνὸς ἀντικειμένου ὅπως τὸ βιβλίο, μιὰ πλούσια καὶ ποικιλόμορφη πραγματικότητα· ἀφ' ἑνὸς ὑλικὸ ἀντικείμενο, προῖον μιᾶς χειροτεχνίας ἀποτελούμενης ἀπὸ διαφορετικῆς ἐργασίες καὶ διαρθρώσεις, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλεται σὲ πολλαπλὲς τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς συνθήκες, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἰσχυρὸ ἰδεολογικὸ ὄχημα γιὰ τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ τὸν ἴδιο τὸν λόγο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ καθορίζει καὶ τὴν ὑλική του ὑπόσταση. Τὸ κείμενο εἶναι αὐτὸ ποὺ (μέσω ἑνὸς χεροῦ ποὺ ξέρει νὰ γράφει) ὁδηγεῖ τὸ βιβλίο ἀπὸ μία ἀφρημένη ἰδέα τοῦ συγγραφέα στὴ γέννησή του καὶ τὸ καθιστᾷ κάτι τὸ χειροπιαστό, σὲ συνδυασμὸ, βέβαια, μὲ ἕνα κοινὸ ἀπὸ ἀναγνώστες-παραληπτές ποὺ τὸ κατανοοῦν. Ὅλα αὐτὰ κάνουν ἕνα βιβλίο μοναδικὸ καὶ ἐξαιρετικὸ μάρτυρα τῆς παιδείας καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἐγίνε ἡ σύλληψή του καὶ κατασκευάστηκε, καὶ ὄχι μόνο. Ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς παραγωγῆς του, διὰ μέσου τῆς κυκλοφορίας, τῆς διάδοσης καὶ τῆς διατήρησής του – καὶ μέχρι τὶς ἡμέρες μας – τὸ βιβλίο γίνεται ἀδιαμφισβήτητος μάρτυρας τῆς ἱστορίας ποὺ τὸ συνόδευσε ἕως ἐμᾶς.

3. M. L. AGATI, *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente. Per una codicologia comparata* [Studia Archaeologica 166], Roma 2009.

Πώς νοείται, λοιπόν, μία ιστορία ή, καλύτερα, μία επιστήμη του βιβλίου, σύμφωνα με τον περισσότερο μεστό γερμανικό όρο *Handschriftenkunde*⁴;

Ο Alphonse Dain, ο οποίος επινόησε τον όρο, που δικαίως ή αδικίως έγινε όμοφωνα δεκτός, στο πολύτιμο μικρό βιβλίο του *Τὰ χειρόγραφα (Les manuscrits, 1949)*, έγραφε: «Κωδικολογία είναι ή επιστήμη που έχει ως αντικείμενο τή μελέτη τών ίδιων τών χειρογράφων και όχι τής γραφής τους»⁵. Ο ίδιος περιελάμβανε στη σύλληψη τής Κωδικολογίας ζητήματα ξένα προς τήν έξωτερική μορφή ένος χειρογράφου βιβλίου: «ίστορία χειρογράφων, ίστορία συλλογών χειρογράφων, έρευνες για τούς σημερινούς τόπους φύλαξης χειρογράφων, προβλήματα καταλογογράφησης, βιβλιογραφικούς οδηγούς καταλόγων, έμποριο χειρογράφων, χρήση τους κ.λπ.»⁶. Έάν, συνεπώς, έννοούσε τήν Παλαιογραφία ως μελέτη τής γραφής και τής ύλης της μαζί με εκείνη του περιβλήματος του βιβλίου - ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα, ακολουθώντας τον Francois Masai, «άρχαιολογία του βιβλίου»⁷, από τήν άλλη θεωρούσε ως αυτόνομο γνωστικό χώρο (άκριβώς αυτό που λέμε «Κωδικολογία») και τὰ μετὰ τήν κατασκευή του, που καθιστούν τὸ βιβλίο τὸν πιδ ούσιαστικὸ μάρτυρα τής κοινωνικής και πολιτιστικής ίστορίας κάθε λαού. Συνεπώς πρόκειται για μία Κωδικολογία με τήν εύρεία έννοια («lato sensu»), ή οποία έχει σκοπὸ τήν ἀνακατασκευή του ίστορικού περιγυρου μέσα από τὸν ὀποιο προήλθε τὸ χειροτέχνημα, μία Κωδικολογία διαφορετική από εκείνη με τή στενή έννοια («stricto sensu») ή τήν «άρχαιολογία του βιβλίου».

Έξ αιτίας αὐτῆς τής πολυμορφίας του ἀντικειμένου ή ίστορία του βιβλίου συχνὰ συγγέεται και/ή συνδέεται με τή σφαιρική ίστορία τής γραφής και του γραπτού: πρόκειται για μία συμβίωση όχι ἀπόλυτα ἀφύσικη, που εκφράζει τὸ δίπολο κείμενο-περιεχόμενο/βιβλίο-περιέχον ως μία ἀπαράβλεπτη ένωση. Με αὐτῆ τήν έννοια εισερχόμαστε στη σφαίρα μιᾶς «συνολικής Παλαιογραφίας», ή οποία μπορεί νὰ βοηθήσει στη μετάδοση και έκδοση κειμένων. Τέτοια είναι - για νὰ μὴ πάω πολὺ πίσω στὸν χρόνο - ή «Παλαιογραφία» του Leonard Boyle (ἀγγλική

4. Ο όρος αὐτός ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν F. A. EBERT, *Zur Handschriftenkunde*, τ. 1-2, Wolfenbüttel 1825-1827.

5. A. DAIN, *Les manuscrits*, Paris 1975, 76.

6. A. DAIN, *Les manuscrits*, 77.

7. F. MASAI, Paléographie et codicologie, *Scriptorium* 4 (1950), 279-293, κυρίως 292.

έκδοση 1984, ιταλική μετάφραση, από τη Maria Elena Bertoldi, 1999) ή η «ϊστορικογραφική Παλαιογραφία» του Bernhard Bischoff (ιταλική έκδοση 1986) ή η κοινωνιολογική του Armando Petrucci (1989, ²1992), αν και ο τίτλος της (*Breve storia della scrittura latina*) δεν το δείχνει⁸. Παρεμπιπτόντως, αρκετά πρόσφατα (το 2007) ο Fabio Troncarelli έσυρε στον χορό τη συνολική Παλαιογραφία για να έξηγήσει τη μερδεμένη και προβληματική χειρόγραφη παράδοση των έπιστολών του Abelardo και της Eloisa⁹.

Ήδη, όμως, το 1963 ο Emanuele Casamassima, αν και χωρίς να μιλά για Παλαιογραφία, αλλά για «Κωδικολογία», και συνεπώς μέσα σε μία λογική, πού, αντίθετα από τους προαναφερθέντες τρεις, διέκρινε τη μελέτη των παλαιών γραφών από αυτή των βιβλίων, έγραφε ότι η Κωδικολογία «είναι ή ιστορικο-φιλολογική επιστήμη που έχει ως αντικείμενο τη μελέτη του χειρογράφου, ειδικότερα του κώδικα ή άλλως του χειρογράφου βιβλίου, σε κάθε του πτυχή, τόσο της μορφής, όσο και του κειμένου»¹⁰. Έχουμε, συνεπώς, μία φιλολογική διάσταση της επιστήμης του βιβλίου, που δείχνει να επιβεβαιώνεται σιωπηρά από τον Guglielmo Cavallo, όταν αναφέρει ότι «ένιότε τα φυσικά χαρακτηριστικά του χειρογράφου επιτρέπουν να ανατρέξουμε στο άμεσο πρότυπό του» και ότι, πάντως, ή προσοχή σε κάθε έξωκειμενικό στοιχείο μπορεί να αποκαλύψει - έστω και με τρόπο όχι ξεκάθαρο - ένα ευρύ φάσμα περιπτώσεων στη διάταξη παλαιών κειμένων¹¹.

Μέσα σε αυτή τη μεγάλη ποικιλία έρμηνειών και σε αυτή τη μακρόχρονη και επίπονη συζήτηση ή Κωδικολογία αντιμετώπισθηκε ως αντικείμενο - προσφάτως και με νοσταλγία - μετά την έκρηξη των δεκαετιών έβδομήντα-ογδόντα του προηγούμενου αιώνα (βλ. τις γεμάτες απογοήτευση διαπιστώσεις του Carlo Federici για την άποτυχία όρισμένων προγραμμάτων σε επίπεδο έθνικό, καθώς και σε επίπεδο

8. L. BOYLE, *Medieval Latin Palaeography. A Bibliographical Introduction*, Toronto 1984. B. BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin ²1986. A. PETRUCCI, *Breve storia della scrittura latina*, Roma ²1992.

9. F. TRONCARELLI, Abelardo, Eloisa e la paleografia integrale, *Litterae Caelestes* n.s. 2 (2007), 53-70.

10. E. CASAMASSIMA, Note sul metodo della descrizione dei codici, *Rassegna degli Archivi di Stato* 23 (1963), 181-205, κυρίως 181.

11. G. CAVALLO, *Dalla parte del libro. Storie di trasmissione dei classici*, Urbino 2002, 17.

σχετικὸ μὲ τὸ δίπολο «πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση – ἐπαγγελματικὴ διέξοδος»¹²). Ἔφθασε δὲ νὰ εἶναι ἕως καὶ περιφρονημένη (ὁ Augusto Campana ἔλεγε ὅτι δὲν ὑπάρχει¹³, ἐνῶ ἡ Giovanna Nicolaj ἔγραψε ὅτι «σήμερα ἡ Κωδικολογία, ὑπερβολικὰ διογκωμένη, ἀποτελεῖ μὲ ἀπλὰ λόγια ἓνα χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ νὰ “ἀποσυναρμολογήσει” κανεὶς ἓνα χειρόγραφο βιβλίον καὶ νὰ ἀνασυστήσῃ τὴν ὕλική του ὑπόσταση, καθὼς καὶ τὴ γραφὴ του, ἀλλὰ δὲν παρέχει ἐπαρκεῖς καὶ ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, κυρίως ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς»¹⁴). Αὐτὴ, λοιπόν, ἡ «νέα» ἐπιστήμη, ἂν καὶ παλαιὰ σὲ ὀρισμένες ἐφαρμογές της, τεχνικὴ καὶ ταυτόχρονα φιλολογικὴ, κατὰ τὴ γνώμη μου, κατέκτησε τὴν πλήρη αὐτονομία της ἀπὸ κάθε εἶδους ὑποταγὴ σὲ ἄλλες ἱστορικὲς-βιβλιολογικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς-βιβλιολογικὲς ἐπιστήμες, χωρὶς, ὅμως, νὰ ἀποκοπῇ ἀπὸ αὐτές, πῶς πολὺ γιὰ νὰ μοιράζεται μαζί τους μία ἀνάλογη, ἰσότιμη καὶ ὀλοκληρωμένη πορεία ἔρευνας.

Καὶ ἔτσι, καθὼς ἡ συζήτηση (ἐννοῶ ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς Κωδικολογίας) φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐξαντλεῖται, ἐμφανίζονται σημαντικὲς προσπάθειες καθιέρωσης μεθοδολογιῶν ἐργασίας ὄλο καὶ πῶς τελειοποιημένων καὶ ἀποτελεσματικῶν γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν δεδομένων. Δὲν μιλῶ γιὰ τὶς ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις, μὲ τὶς ὁποῖες πειραματίζονται ἐπάνω σὲ μεθόδους ὄλο καὶ λιγότερο ἐχθρικὲς καὶ συνεπῶς περισσότερο ἀβλαβεῖς γιὰ τὰ παλαιὰ ὕλικά. Ἀναφέρομαι περισσότερο στὴν ἀπλὴ «ἀρχαιολογικὴ» παρατήρηση τῆς χειρόγραφης σελίδας. Πράγματι, ἐὰν ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς γίνεται ὄλο καὶ πῶς σχολαστικὴ γιὰ νὰ ξεπεράσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης γραπτῶν πηγῶν ἢ κάποιου ἄλλου τύπου τεκμηρίωσης, ἀφ' ἑτέρου δὲν μπορεῖ καὶ νὰ παραμένει κλεισμένη στὰ ὄριά της. Τὸ νὰ ἐρμηνεύει κανεὶς αὐτὸ πὸν παρατηρεῖ μὲ τὸν πῶς ἀξιόπιστο καὶ σαφῆ τρόπο ἀποτελεῖ τὴν πῶς λεπτὴ καὶ ριψοκίνδυνη ἐργασία, ἡ

12. C. FEDERICI, Sul fallimento dell'archeologia del libro, *Gazette du livre médiéval* 45 (2004), 50-55. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Un laboratorio di archeologia del libro a Cesena, στό: *Il dono di Malatesta Novello, Atti del convegno, Cesena, 21-23 marzo 2003*, ἔκδ. L. RIGHETTI – D. SAVOIA, Cesena 2006, 257-261.

13. A. CAMPANA, Paleografia oggi. Rapporti, problemi e prospettive di una “coraggiosa disciplina”, *Studi Urbinati* n.s. B 41 (1967), 1013-1030.

14. G. NICOLAJ, Il *Liber Legum* di Everardo e altre storie, στό: *Leges Salicae, Ripuariae, Longobardorum, Baiuoriorum, Caroli Magni. Archivio del Capitolo della Cattedrale di Modena ms. O.I.2. Commentario all'edizione in facsimile*, Modena 2008, 75-106, κυρίως 87.

όποια απαιτεί έμπειρία και καλή γνώση τόσο σέ γενικό ιστορικό επίπεδο, όσο και στο πιό είδικό τών σχετικών παλαιογραφικών και καλλιτεχνικών έπιστημών. Θα προσέθετα, μάλιστα, και μία γερή δόση «όσφρησης» ή διαίσθησης. Κατ' αυτό τόν τρόπο ύπακούει κανείς στο πρωταρχικό έργο τής Κωδικολογίας, πού, σύμφωνα με όλες τες ένδειξεις, έχει και ύλική και κεμενική διάσταση: να τοποθετεί, δηλαδή, κανείς σωστά τò χειρόγραφο μέσα στο ιστορικό, τοπικό και χρονολογικό του πλαίσιο και, άκολουθώντας, να στηρίξει τήν κριτική του κεμένου (συνεπώς πρόκειται και για τεχνική έπιστήμη και μαζί για φιλολογία, όπως είπα και πριν).

Για να μείνουμε στο πρώτο στάδιο, δηλαδή στην καθαρά άρχαιολογική παρατήρηση (πού δυστυχώς έφαρμόζεται άκόμη έλάχιστα στα έλληνικά χειρόγραφα - αλλά θα επανέλθω σέ αυτό), παρατηρούμε ότι στις πλέον πρόσφατες μελέτες άκολουθείται μία κατεύθυνση άνανέωσης. Αυτή, μαζί με τόν έντονο θεωρητικό στοχασμό, ό οποίος καταλήγει να άποτελεί προνόμιο τών λίγων «έκλεκτών» πού έχουν μία πραγματική κλίση προς αυτόν, στοχεύει στο να ρίξει φώς στη νοοτροπία ή στην ψυχολογία τών προγόνων μας, ύπολογίζοντας έπακριβώς - με βάση τα άρχαιολογικά «ίχνη» (πού βρίσκουμε στο χειρόγραφο) - τούς πιθανούς τρόπους έργασίας τών μεσαιωνικών τεχνιτών, με τούς όποιους κατασκεύαζαν τò προϊόν πού έχουμε μπροστά μας σήμερα, και, συνεπώς, τες τεχνικές (μαζί με τα αντίστοιχα έργαλεία) και τή μεθοδολογία πού χρησιμοποιούσαν. Με άλλα λόγια, καθώς τò χειρόγραφο άποτελεί ένα προϊόν χειροτεχνίας, καταβάλλεται προσπάθεια να μπούμε στη λογική τών κινήσεων (του τεχνίτη), στα κριτήρια πού υίοθετούσε - συχνά ξένα προς τα δικά μας - και/ή στους συμβιβασμούς πού δεχόταν προκειμένου να καταλήξει σέ ένα καλό άποτέλεσμα ή, πάντως, στο καλύτερο δυνατόν. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι άκόμη και τα βιβλία μιās μέτριας έμφάνισης δεν ξεφεύγουν άπό αυτόν τόν άνομολόγητο κανόνα, άκόμη και σέ συνθήκες προφανούς ένδειας (οίκονομικής ή έλλειψης ύλικών κ.τ.λ.).

Γνωρίζουμε ότι όφείλουμε πολλά στον Léon Gilissen, βιβλιοθηκάριο τής Βασιλικής Βιβλιοθήκης τών Βρυξελλών, επειδή άνοιξε τόν δρόμο προς αυτή τήν κατεύθυνση, με τò έντελώς νέο ένδιαφέρον του, και κυρίως με τες «φόρμουλες», με τες όποιες δίπλωναν τα δέματα τών ζών για να σχηματίσουν ένα περγαμηνό τεύχος¹⁵. Άπό τή δεκαετία του έβδομήντα,

15. L. GILISSEN, *Prolégomènes à la codicologie. Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gand 1977.

ὅμως, τοῦ προηγούμενου αἰώνα ἔγιναν πολλὰ βήματα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχουν πλέον ἰσχὺ οἱ «φόρμουλες» αὐτὲς ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἐπανάσταση γιὰ τὴ νέα σύλληψη τῆς Κωδικολογίας. Κι ἂν κάποτε διατηροῦν τὴν ἰσχὺ τους, ὅπως στὴν περίπτωση ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ἄπειρες δυνατότητες διαίρεσης τῆς περιγραμμῆς σὲ ζυγὸ ἀριθμὸ, ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ Marilena Maniaci ἀπέδειξε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ ἐναλλακτικὴ δυνατότητα διαίρεσης σὲ μονὸ ἀριθμὸ (στὰ τρία) – βασισιμένη ἀποκλειστικὰ σὲ ἑλληνικοὺς κώδικες, ἐνῶ αὐτὸ παραμένει ἀκόμη πρὸς ἐπιβεβαίωση στὸν χῶρο τῶν λατινικῶν κωδίκων¹⁶. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει – καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ πρόσφατη ἐμβάθυνση στὸ θέμα ἀπὸ τὸν J. P. Gumbert - ἡ ὑπόθεση τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων» διπλώματος (πρὶν, δηλαδή, ἀπὸ τὸ κόσμιο ποὺ θὰ χώριζε σὲ δίφυλλα) δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται στὰ παλαιότερα χειρόγραφα¹⁷.

Ἄς ἀρκεστοῦμε ἐδῶ σὲ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐξειδικευμένες γνώσεις μας. Θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ στὴ θεωρία καὶ στὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ ὀρισμένα ζητήματα *χαράκωσης*, καθὼς καὶ γιὰ τὴ λεγόμενη *mise en page* (σελιδοποίηση) ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ αὐτή.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ *χαράκωση* πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τί ἐννοοῦμε μὲ αὐτή: πρόκειται γιὰ τὴ σημαντικότερη ἐκείνη προκαταρκτικὴ ἐργασία στὸ στήσιμο ἐνὸς χειρογράφου βιβλίου, μὲ τὴν ὁποία δημιουργεῖται ἓνα πλέγμα περισσότερο ἢ λιγότερο διαρθρωμένων γραμμῶν (*χαραγμένων* στὸ λευκὸ φύλλο) ποὺ χρησιμεύει ὡς ὁδηγὸς τῆς γραφῆς καὶ κατὰ συνέπεια καθορίζει τὴ σελιδοποίηση (δηλαδή τὴ γραφὴ σὲ μία ἢ περισσότερες στήλες).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀνοίξω μία σύντομη παρένθεση γιὰ τὴν περίπλοκη ἔννοια τῆς σελιδοποίησης (*mise en page*). Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰξὺ τοῦ 1985 καὶ τοῦ 1990 εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ σὲ αὐτὴν ὁ Jean Irigoin, προκειμένου γιὰ τὸν χῶρο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, καὶ εἰδικότερα ἀναφερόμενος στὴν τυπολογία ὀρισμένων κειμένων, ἐνῶ ἐγὼ ἀφιέρωσα ἓνα ὀλόκληρο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου στὸ θέμα¹⁸. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔννοια

16. M. MANIACI, L'art de ne pas couper les peaux en quatre: les techniques de découpage des bifeuillets dans les manuscrits byzantins, *Gazette du livre médiéval* 34 (1999), 1-12.

17. Βλ. AGATI, *Il libro manoscritto*, 161.

18. J. IRIGOIN, La mise en page des oeuvres poétiques dans le livre grec, de l'antiquité à la fin du XIe siècle, στό: *Calames et cahiers. Mélanges de codicologie et de paléographie offerts à Léon Gilissen*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια J. LEMAIRE – É. VAN BALBERGHE [Les publications

πού θα ἔλεγα ὅτι σήμερα ἔχει γίνει σχεδὸν τῆς μόδας· μιὰ ἔννοια τὴν ὁποία ἀγαπᾷ ιδιαίτερα ἡ ποσοτικὴ Κωδικολογία (δηλαδή ἡ Κωδικολογία πού υἱοθετεῖ ἐρευνητικὴ μεθοδολογία βασισμένη σὲ ποσότητες «μεταβλητῶν» δεδομένων, τὰ ὁποία μετροῦνται σὲ εὐρέα ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀποτελούμενα ἀπὸ μεγάλα σύνολα χειρογράφων καὶ ἔτσι ὑποβάλλονται σὲ στατιστικὴ ἐπεξεργασία μὲ τὴ βοήθεια ὑπολογιστῶν¹⁹). Τίποτε δὲν προσφέρεται καλύτερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα γιὰ μέτρηση καὶ μελέτη, σὲ σύγκριση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες «μεταβλητὲς» τοῦ βιβλίου (διαστάσεις καὶ ἀναλογίες) καί, κατ' ἐπέκταση, σὲ σύγκριση μὲ τὶς προσπάθειες καὶ τὰ διάφορα τεχνάσματα τοῦ χειρῶνακτα πού προσπαθεῖ νὰ διαχειρισθεῖ τὸν ἄγγραφο χῶρο μὲ τὸν πιὸ «ἐργονομικὸ» καὶ ταυτόχρονα πιὸ λειτουργικὸ καὶ ἰσορροπημένο τρόπο, ὥστε νὰ φθάσει σὲ μιὰ γενικὴ ἁρμονία τῆ σελίδα. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κατανοητῆς πολυπλοκότητος, πού εἶναι ἔμφυτη σὲ παρόμοια τεχνάσματα, δὲν στάθηκε ἀκόμη δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ μὲ ὁμοφωνία ἓνας ὁρισμὸς αὐτῆς τῆς ἔννοιας (τῆς σελιδοποίησης). Καὶ αὐτὸ διότι, ὅπως καταλαβαίνει κανεὶς, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνει κατανοητὸς μὲ ἀκρίβεια ὁ δυναμισμὸς πού κρύβεται ὄχι σὲ μιὰ ἐργασία, ἀλλὰ σὲ μιὰ διαρθρωμένη σειρὰ ἀπὸ ἐργασίες τοῦ τεχνίτη, προγραμματισμένες νὰ γίνονται σὲ ἀλυσίδα ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού συλλαμβάνεται ὁ σχεδιασμὸς ἐνὸς βιβλίου. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἓνα πολὺ σημαντικὸ δεδομένο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ ποικιλία τοῦ σημερινοῦ «δυναμικοῦ» τύπου προσέγγισης τοῦ χειρογράφου. Ἄν ὀρίσω τὴ σελιδοποίηση (*mise en page*) ὡς «τὴ γενικὴ διάταξη τῶν διαφόρων στοιχείων πού ἐμφανίζονται σὲ μιὰ σελίδα»²⁰, θὰ πρόκειται γιὰ διατύπωση πού ὑπονοεῖ τὸν σχεδιασμό, ὁ ὁποῖος, ἀντιθέτως, βρίσκεται πάνω ἀπὸ ὅλα. Ἡ ἰταλικὴ *Terminologia* προσθέτει σὲ αὐτό: «σὲ σχέση

de Scriptorium 9], Bruxelles 1985, 79-87· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, χωρὶς τίτλο, στό: *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, ἔκδ. H.-J. MARTIN - J. VEZIN, πρόλογος J. MONFRIN, Paris 1990, 31-43, 60-71, 122-127, 138-145.

19. Βλ. κυρίως τὸ ἄρθρο πού ἀποτελεῖ τὸ μανιφέστο αὐτῆς τῆς τάσης: C. BOZZOLO - E. ORNATO, Pour une codicologie "expérimentale", *Scrittura e Civiltà* 6 (1982), 263-302 (= *La face cachée du livre médiéval. L'histoire du livre vue par Ezio Ornato, ses amis et ses collègues*, Rome 1997, 3-31)· ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Pour une histoire du manuscrit au Moyen-Âge. Trois essais de codicologie quantitative*, Paris ²1980/1983.

20. D. MUZERELLE, *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* [Rubricae. Histoire du livre et des textes 1], Paris 1985, 331.01.

μὲ καθορισμένους τύπους καὶ ἰσορροπίες», λαμβάνει, δηλαδή, ὑπόψιν τὶς διαφορετικὲς λειτουργικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς παραπάνω διατύπωσης²¹. Ἐάν, ἀντίθετα, ὀρίσω τὴ σελιδοποίησι ὡς «τὴν τοποθέτησι ἑνὸς παραλληλόγραμμου ποὺ περιέχει σύμβολα ἐπάνω στὴ σελίδα (δηλαδή τὸ μαῦρο ἐπάνω στὸ ἄσπρο)», τότε ἔχουμε μίαν ἄμεση αἴσθησι γεωμετρικότητος σὲ αὐτὸν ποὺ διαβάξει τὴ σελίδα²². Ἐπειτα, τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σελιδοποίησι (*mise en page*) εἶναι «τὸ ὀπτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας ... “μορφοποίησης” τοῦ κειμένου ...», αὐτὸ ἀποκλείει ξεκάθαρα μίαν σειρὰ ἀπὸ σχεδιασμένες καὶ διατεταγμένες σὲ στρώσεις ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα²³. Τὸ λέω αὐτό, ἀφήνοντας στὴν ἄκρη ἄλλους ὀρισμούς, ὅχι γιατί ἐγὼ μπορῶ νὰ δώσω τὸν σωστὸ ὀρισμό, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ προκαλέσω τὸν προβληματισμὸ ἐπάνω σὲ αὐτὸν τὸν τύπο θεωρητικῆς ἀναζήτησης.

Ἀλλὰ ἂς ἐπιστρέψουμε στὴ χαράκωσι· τὴ χαράκωσι ὡς ἐργασία ποὺ ἐντάσσεται στὸν «σχεδιασμὸ», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος. Κατὰ τὸν Gilissen πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀρχαιολογικὸ στοιχεῖο τῆς σελίδας ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ ἀπώλειες ἢ τροποποιήσεις (ἂν καὶ αὐτὸ σηκώνει συζήτησι), συνεπῶς γιὰ ἓνα ἀξιόπιστο στοιχεῖο μέσα στὴν ἱστορικο-ἀρχαιολογικὴ ἀνακατασκευὴ ποὺ προτείνουμε²⁴.

Σὲ κάθε περίπτωσι ἡ χαράκωσι εἶναι ἀπαραίτητη στὸν γραφέα καὶ - ἐπιμένω - καθοριστικὴ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ λειτουργικὴ παρουσίασι ἑνὸς κειμένου· κατ' ἐπέκτασι καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ σελιδοποίησι (τὴ *mise en page*) ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτή. Ὅπως συμπεραίνει κανεὶς, πρόκειται γιὰ μίαν ἀκόμη σύζευξι, τῆς ὁποίας οἱ δύο πόλοι δὲν ἔχουν νόημα ὁ ἓνας χωρὶς τὸν ἄλλο. Κατὰ συνέπειαν, ὅπως καὶ ἡ στενὰ συνυφασμένη μὲ αὐτὴ ἔννοια τῆς σελιδοποίησης (τῆς *mise en page*), ἔτσι καὶ ἐκεῖνη τῆς χαράκωσις, ποὺ εἶναι περισσότερο τεχνικὴ, ὀδηγεῖ στὴ συζήτησι σχετικὰ μὲ τὸν δυναμικὸ χαρακτήρα, ἢ ἀλλιῶς τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ τεχνίτη.

21. M. MANIACI, *Terminologia del libro manoscritto*, πρόλογος D. MUZERELLE, Milano 1996, III 3.

22. AGATI, *Il libro manoscritto*, 219.

23. M. MANIACI, *Archeologia del manoscritto. Metodi, problemi, bibliografia recente*, Roma 2002, 101 κ. ἔξ.

24. L. GILISSEN, Un élément codicologique trop peu exploité: la réglure, *Scriptorium* 23 (1969), 150-162.

1. Ἡ πρώτη κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης τῆς Κωδικολογίας ὡς «ἀρχαιο-λογίας» ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐργαλείων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ χάραξη, τὰ ὁποῖα, στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, συνόδευαν ἢ ἀντικατέστησαν τὸ μεσαιωνικὸ ἐργαλεῖο μὲ τὴν αἰχμηρὴ μύτη. Ἐν συντομίᾳ: ἡ *mástara* (στὰ ἀραβικὰ) / *tabula ad rigandum* (πινακίδα γιὰ χάραξη γραμμῶν) ὀρίστηκε ὀρθὰ ἀπὸ τὸν Muzerelle ὡς ἐξῆς: «Ὅργανο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία πινακίδα, ἐπάνω στὴν ὁποία βρῖσκονται τενωμένες χορδές, ἀντίστοιχες μὲ τὶς γραμμὲς ποὺ πρόκειται νὰ χαραχθοῦν. Ἄρκει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ φύλλο ἐπάνω στὴν πινακίδα καὶ νὰ ἀσκηθεῖ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή του πίεση, ὥστε νὰ παραμείνει σὲ αὐτὸ τὸ ἀποτύπωμα τῶν χορδῶν»²⁵. Ἐπειτα ἔχουμε τὴν *κτένα*, ποὺ περιγράφεται μόνο στὴν πραγματεία τοῦ 16ου αἰῶνα τοῦ Sigismondo Fantì καὶ τῆς ὁποίας ἡ χρῆση ἐντοπίσθηκε τὸ 1986 ἀπὸ τὸν Gumbert σὲ μουσικὰ χειρόγραφα²⁶. Σύντομα προστέθηκε τὸ *τελάρο-ὀδηγὸς (telaio-guida)*, ἢ *cadre-patron*, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὸν ὄρο τοῦ Michele Dukan²⁷, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξὴ διαπιστώθηκε βάσει ἑνὸς ἰδιαίτερου τύπου διάτρησης (*foratura*). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ σύγκυση ποὺ ἐπικράτησε σχετικὰ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ νεώτερα ἐργαλεῖα (τὰ ὄχι ἀκριβῶς μεσαιωνικά), κυρίως σὲ ἐπίπεδο ὀρολογίας. Ἡ σύγκυση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία σύγχρονων πηγῶν, τὴν ὁποία ἡ ἀρχαιολογία τοῦ βιβλίου καλεῖται νὰ ἀναπληρώσει μὲ τὶς ἐρμηνευτικὲς δυνατότητες τῶν ἐνδείξεων, ποὺ προσφέρονται σὲ ὅποιον ἐξερευνᾷ τὶς σελίδες τῶν χειρογράφων. Γιὰ νὰ τὸ κάνουμε πὶὸ ξεκάθαρο, σὲ ἕνα ἄρθρο τοῦ 2007, προσπάθησα νὰ ξεδιαλύνω τὴν ἀσάφεια ποὺ προέκυπτε ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες ἀνάμεσα στὴν *tabula ad rigandum* καὶ τὸ *τελάρο*²⁸. Ἡ

25. MUZERELLE, *Vocabulaire*, 215.06. Γιὰ τὸ ὄργανο αὐτὸ βλ. ἐπίσης F. DEROCHÉ, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris 2000, 176 καὶ σὴμ. 18.

26. S. FANTI, *Theorica et practica perspicacissimi Sigismundi de Fantis Ferrariensis in artem mathematice professoris de modo scribendi fabricandique omnes litterarum species*, Venetiis, per Ioannem Rubeum Vercellensem, 1514, A4β – A5α. J. P. GUMBERT, *Ruling by Rake and Board. Notes on Some Late Medieval Ruling Techniques*, στὸ: *The Role of the Book in Medieval Culture, Proceedings of the Oxford International Symposium, 26 September – 1 October 1982*, ἔκδ. P. GANZ, τ. 1-2 [Bibliologia 3-5], Turnhout 1986, 41-54.

27. M. DUKAN, *De la difficulté à reconnaître des instruments de réglure: planche à régler (mastara) et cadre-patron*, *Scriptorium* 40 (1986), 257-261.

28. M. L. AGATI, *Qualche riflessione relativa agli strumenti di rigatura. Solo un problema di terminologia?* *Gazette du livre médiéval* 51 (2007), 30-36.

πρώτη ονομάστηκε έτσι το 1465 από ένα χαρτοπώλη της Perugia, αλλά περιγράφηκε μόνον από ένα ισπανό συγγραφέα (Juan de Yciar, *Arte subtilissima*²⁹), ο οποίος δὲν τὴν κατονομάζει, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ περιγραφή του ταιριάζει μὲ ἐκείνη τῆς *mástarā* ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ποὺ ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν Beit-Arié σὲ ἑβραϊκὸ περιβάλλον³⁰. Ἡ λατινικὴ ἔνδειξη (*tabula*) πρέπει νὰ μαρτυρεῖ τὸν ἐρχομὸ καὶ τὴν υἱοθέτηση αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου ἀπὸ τὴν Ἀνατολή στὴ Δύση καὶ προφανῶς μέσῳ τῆς Ἰσπανίας (ἀπὸ τὴν Ἰσπανία προέρχεται τὸ πρῶτο μαρτυρημένο ἀντίτυπο, τοῦ 1422, ὁ κώδικας *Borg. ar.* 160³¹, καθὼς καὶ ἡ μόνη γνωστὴ περιγραφή). Τὸ δεύτερο – τὸ τελάρο – συγγέεται μὲ τὴν *tabula* λ.χ. ἀπὸ τὸν Dukan (ποὺ μάλιστα, δημοσιεύει καὶ μερικὰ κομμάτια ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο Τεχνικῆς στὸ Παρίσι)³². Αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ μαρτυρεῖται ὡς ὄρος, παρόλο ποὺ προσφάτως ταυτίστηκε ὡς ἀρχαιολογικὸ ἀντικείμενο· ἐκτὸς ἂν ἐννοοῦμε ἕνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀναφέρεται τὸν 12ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν ἠγούμενο Guignon μεταξὺ τῶν ἐργαλείων τῶν γραφέων μοναχῶν: τὸ *postis ad rigandum*, ποὺ ἐρμηνεύθηκε ἐπίσης καὶ σὰν χάρακας, ἀλλὰ καὶ ὡς πλεονασμὸς τῶν ὄρων ποὺ μνημόνευσα μόλις παραπάνω (*regula*), ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ποὺ θὰ μνημονευθοῦν ἀμέσως μετὰ (*tabulae*). Ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ μεταβολὴ τοῦ λατινικοῦ ὄρου *postis*, ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε «τελάρο πόρτας», μὲ ἔκανε νὰ τὸ ἐρμηνεύσω ὡς τελάρο χαράκωσης, ἀλλὰ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι μᾶς λείπει ἀκόμη ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀνάλυσης, μὲ τὴν ἀνακάλυψη μικρῶν τρυπῶν-ὀδηγῶν σὲ προϊόντα τοῦ 12ου αἰῶνα. Ἄν γινόταν αὐτό, θὰ μετέφερε ἕνα ὀλόκληρο αἰῶνα νωρίτερα τὴν ἐπινοήσι αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου, ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ τὴν Maria Antonietta Casagrande Mazzoli στὸν 13ο αἰῶνα μὲ μόνη βᾶσι ἕνα λατινικὸ ἀρχαϊκὸ κώδικα (τὸν *Codex astensis*)³³. Νὰ λοιπὸν ἡ σημασία

29. Μετάφρασι στὰ ἀγγλικά E. SHUCKBURG, London 1960, 37. Διευκρινίσεις στό: M.A. CASAGRANDE MAZZOLI – M. BRUNELLO, *La tabula ad rigandum. Identikit di uno strumento ergonomico*, *Gazette du livre médiéval* 37 (2000), 26-33.

30. M. BEIT-ARIE, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Medieval Manuscripts*, Paris 1976 / Jerusalem 1981, 78-83.

31. Βλ. P. ORSATTI, *Le manuscrit islamique: caractéristiques matérielles et typologie*, στό: *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques (Erice, 18-25 September 1992)*, ἔκδ. M. MANIACI – P. MUNAFÒ, τ. 1-2 [StT 357-358], Città del Vaticano 1993, 269-331, κυρίως 296 καὶ 310.

32. Βλ. DUKAN, *De la difficulté*, πίν. 16 (a,b,c).

33. M. A. CASAGRANDE MAZZOLI, *In margine al codex astensis: l'impiego del "telaioguida"*, *Scriptorium* 58 (2004), 260-265.

τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ μεταβολή, εἰ δυνατόν, ἀπόψεων καὶ ἱστορικῶν γνώσεων ποὺ στὸ ἐξῆς θεωροῦνται βέβαιες.

2. Καὶ κάτι ἀκόμη. Ἐνα ὄργανο καθορίζει τὴν *τεχνική*, ἐνῶ ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς μιᾶς τεχνικῆς, δηλαδή οἱ δυνατότητες ποὺ εἶχε ὁ χειρῶνακτας νὰ τὴν ἐφαρμόζει σὲ ἓνα τεῦχος, καθορίζει τὴ *μέθοδο*. Ἡ *τεχνική* καὶ ἡ *μέθοδος* δίνουν ἓνα διπλὸ ἀποτέλεσμα: στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς τεύχους – τῆς βασικῆς, δηλαδή, μονάδας τοῦ χειρογράφου – δίνουν μία ἐναλλαγὴ αὐλακιῶν καὶ ἐξογκωμάτων, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὸ *σύστημα* χαράκωσης, ἐνῶ σὲ κάθε σελίδα τοῦ βιβλίου θὰ ἐμφανίζεται ἓνα *σχῆμα* χαράκωσης, δηλαδή ἓνα σχέδιο ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ *χαραγμμένες γραμμές*, ποὺ λέγονται ἀλλιῶς *τύπος* χαράκωσης.

Αὐτὲς οἱ βασικῆς ἐννοιες δὲν εἶχαν διατυπωθεῖ ὅταν ὁ Rand, τὸ μακρινὸ 1927, ἐντόπιζε δύο «συστήματα» στὰ λατινικὰ χειρόγραφα, τὸ *παλαιὸ* καὶ τὸ *νέο στύλ*, χρονολογικὰ διαδοχικά³⁴. Μπροστὰ σὲ αὐτά, τὰ δεκατρία ποὺ ταύτισε ὁ Leroy μετὰ ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ σαράντα χρόνια, σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον (δεκατρία, ποὺ ὅμως δὲν καλύπτουν τὴν ποσότητα τῆς ὑπάρχουσας ποικιλίας οὔτε ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα τῶν χαρτῶν χειρογράφων), κάνουν τὸν ἑλληνικὸ κώδικα νὰ φαίνεται πολὺ πιὸ πλούσιος καὶ πιὸ εὐφάνταστος ἀπὸ τὸν λατίνου ἀδελφὸ του³⁵. Χάρη στὶς ἔρευνες τοῦ Gumbert καὶ τῆς Maniaci³⁶ μόλις τώρα ἀρχίζουμε

34. E. K. RAND, How Many Leaves at a Time? στὸ: *Palaeographia latina* 5, ἔκδ. W. M. LINDSAY [St. Andrews University Publications 23], Oxford 1927, 52-78 βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *A Survey of the Manuscripts of Tours*, 1. *Text*, Cambridge (Massachusetts) 1929.

35. J. LEROY, Quelques systèmes de réglure des manuscrits grecs, στὸ: *Studia Codicologica*, ἔκδ. K. TREU κ.ἀ. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 124], Berlin 1977, 291-312· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin, στὸ: *La paléographie grecque et byzantine* (Paris, 21-25 octobre 1974) [Colloques internationaux du CNRS 559], Paris 1977, 21-41. Ὅλη ἡ κωδικοποίηση τοῦ Leroy σήμερον στὸ: *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin*, *Base de données établie par J.-H. SAUTEL à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents* [Bibliologia 13], Turnhout 1995.

36. Βλ. J. P. GUMBERT, Old and New Style. Terminology, and Ruling Systems and Methods, *Gazette du livre médiéval* 57-58 (2008), 25-33· M. MANIACI, Per una nuova definizione e descrizione dei sistemi di rigatura. Considerazioni di metodo, στὸ: *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting, Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography* (Madrid-Salamanca, 15-20 September 2008), ἔκδ. A. BRAVO GARCÍA - I. PÉREZ MARTÍN [Bibliologia 31 A-B], τ. 1, Turnhout 2010, 333-345· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Nuove considerazioni sui sistemi di rigatura: fra teoria

να κατανοούμε ότι στην πραγματικότητα ή διαφορετική προσέγγιση αυτών των δύο μελετητών κάνει τα ελληνικά και τα λατινικά συστήματα χαράκωσης να φαίνονται χωριστά: αν ο Leroy μελετούσε την έναλλαγή των αύλακιών και των έξογκωμάτων στο τεύχος, τον Rand τον ενδιέφερε – με μόνο σκοπό τη χρονολόγηση – να καταγράψει την κατεύθυνση των αύλακιών στις αντίκριστες σελίδες, κάτι όμως που μπορεί κανείς να το κατορθώσει με περισσότερους τρόπους, αντίστοιχους με τα διάφορα συστήματα του Leroy. Τα «συστήματα» του Rand αποτελούν, κατά συνέπεια, κατηγορίες ή ομάδες συστημάτων, με τις όποιες προκύπτει μία έντελως νέα ανάγκη να εργαστούμε προκειμένου να ταυτιστούν τα διάφορα συστήματα. Και αυτό χωρίς να πω ότι τα άκομη ανέκδοτα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών επάνω σε λατινικά λειτουργικά βιβλία θα επιβεβαίωναν μία επέκταση του παλαιού στυλ μέχρι τον 11ο αιώνα (αντί για τον 9ο που νομίζαμε). Επιπλέον ή διαπίστωση ότι το στυλ αυτό εμφανίζεται στην εξέσαρκο πλευρά, αντί για την εχέτριχο, που παρατηρείται μόνο στους κώδικες της Κάτω Ιταλίας³⁷, για όσους ασχολούνται με ελληνικά χειρόγραφα δείχνει φανερά ότι αυτή η τακτική, ασυνήθιστη στους λατινικούς κώδικες, οφείλεται ξεκάθαρα σε επίδραση των ελληνικών κωδίκων μέσω της βυζαντινής Κάτω Ιταλίας.

Τώρα, αυτή η ειδική θεματική των άμοιβαίων επιδράσεων με όθει να αντιμετωπίσω ένα άλλο ζήτημα. Η σημερινή τάση για λεπτομερέστατη παρατήρηση κάθε «σημαδιού» της σελίδας μας οδηγεί να ψάχνουμε παραλληλισμούς και κατά συνέπεια μετατρέπεται σε ένα τρόπο για να τεθούν νέα ερωτηματικά και να διαβοῦμε νέα σύνορα. Πράγματι, για να έχει νόημα όλο αυτό δεν αρκεί να επεκτείνουμε τις έρευνες σε διαφορετικές τυπολογίες ή σε διαφορετικά περιβάλλοντα βιβλιακής παραγωγής. Πρέπει να δεχθούμε τη νέα πρόκληση που τίθεται από τις μεγάλες γαιοπολιτιστικές περιοχές που βρίσκονται ακριβώς απέναντι από τη δική μας.

e osservazione, στό: *Alethes philia. Studi in onore di Giancarlo Prato*, έκδ. M. D'AGOSTINO – P. DEgni [Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Collectanea 23], τ. 2, Spoleto 2010, 489-504, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

37. Βλ. L. ALBIERO, *La mise en page dei manoscritti liturgico-musicali latini nei secoli X-XII, Tesi di dottorato, Università degli Studi di Roma La Sapienza, Dipartimento di Storia Culture Religioni, Dottorato di ricerca in Paleografia greca e latina, Roma ακαδημαϊκό έτος 2009-2010.*

Ἡ γέννηση πρῶτα τῆς γραφῆς καὶ ἔπειτα τοῦ βιβλίου εἶναι φαινόμενα ποὺ ἀγκαλιάζουν πολὺ περισσότερο τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Ἔτσι γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἀξιόπιστες ἐξηγήσεις σὲ γεγονότα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ χειροποίητη παραγωγή βιβλίων (ποὺ μὲ τὴ σειρά τῆς ἀποτελεῖ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση γεγονότων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μετάδοση τῶν κειμένων) μποροῦμε νὰ ἔχουμε μόνο ἀπὸ μία μελέτη σὲ σύγκριση μὲ τοὺς πολιτισμοὺς ποὺ κατὰ τὸ παρελθὸν λειτουργοῦσαν διαδραστικὰ μὲ τοὺς δύο μητρικοὺς μας πολιτισμοὺς, τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν λατινικόν. Μόνον ἡ σύγκριση μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει ἀναλογίες καὶ διαφορὲς καὶ νὰ πυροδοτήσῃ ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ φανερώσουν τὴ γέννηση ἢ τὶς καταβολὲς ἑνὸς φαινομένου, καθὼς καὶ τυχὸν ἐπιρροὲς καὶ ἀντίκτυπους μεταξὺ περιοχῶν γειτονικῶν καὶ μὴ.

Αὐτὸ ποὺ ἀποτελοῦσε μόνο ἓναν οἰωνόν, διατυπωμένο τὸ 1979 ἀπὸ τὸν Paul Canart στὸ περιοδικὸ «*Scrittura e Civiltà*»³⁸ καὶ ὅσα εἶχε ἀπομονώσει ἢ διαίσθηση τοῦ Malachi Beit-Arié, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἱερουσαλὴμ, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἑβραϊκῶν χειρογράφων (τὰ ὁποῖα, ἐξ αἰτίας τῆς Διασπορᾶς, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀπὸ ἀνάλογες ἔρευνες στὸν κόλπο τῶν ἄλλων πολιτισμῶν ποὺ μοιράστηκαν οἱ Ἑβραῖοι)³⁹, αὐτὰ ὅλο καὶ περισσότερο διαμορφώνουν μία νέα πραγματικότητα, ἡ ἁπλῶς μία διεύρυνση τοῦ κόσμου ποὺ καθίσταται δυνατὴ χάρις στὴ μαζικὴ ἐπικοινωνία καὶ στὰ δίκτυα ποὺ καταργοῦν κάθε διαπλανητικὴ ἀπόσταση.

Ἐνα παράδειγμα: τὸ πρόγραμμα *ManuMed*, ποὺ συντόνιζε τὸ Centre de Conservation du Livre τῆς Arles καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ (Commission) τὸ 1998, καταστρώθηκε μὲ σκοπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἀρχαιολογικῆς κληρονομιάς τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου (ζώνη MEDA). Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἔχει ἤδη ὀργανώσει ἓνα κύκλο ἐκδηλώσεων, δημοσιεύσεων καὶ ἐκθέσεων μὲ σκοπὸ νὰ τεκμηριώσει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυκλοφορία κειμένων (καὶ χειρογράφων) προερχόμενων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἑλλάδα, τὸ Ἰσραήλ, τὴν Ἀρμενία, τὴν Τουρκία, τὴν Ἀραβία, τὸ Ἰράν ἢ τὴν Ἰνδία «μπόρεσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα μεγάλο

38. P. CANART, Nouvelles recherches et nouveaux instruments de travail dans le domaine de la codicologie, *Scrittura e Civiltà* 3 (1979), 267-307.

39. Βλ. M. BEIT-ARIE, *Hebrew Codicology* καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Hebrew Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology*, London 1993· ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Why Comparative Codicology? *Gazette du livre médiéval* 23 (1993), 1-5.

μέρος τῆς παγκόσμιας παιδείας»⁴⁰. Στὸ διάστημα τῶν ἑπτὰ αἰώνων, ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἕως τὸν Μωάμεθ, ἡ περιοχὴ τῆς Συρίας-Παλαιστίνης καὶ ἡ ἀραβικὴ χερσόνησος ἐπρόκειτο νὰ θέσουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὶς βάσεις τοῦ ἐπερχόμενου κόσμου, ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ἐκεῖνον ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ χιλιετίες πρὶν ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία καὶ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἐπρόκειτο νὰ διασπασθεῖ σὲ τάσεις καὶ διαμάχες ἐπιρροῆς. Ἀναφέρομαι στὴ διαφοροποίηση τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ στὸν ἰσχυρὰ πνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ θὰ συναντήσουν καὶ θὰ συγκρουστοῦν μὲ τὸν δυναμισμὸ τοῦ Ἰσλάμ σὲ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία μία ἀπὸ τὶς ὑλικὲς παραμέτρους τοῦ βιβλίου ποὺ ἀφήνουν εὐκόλα νὰ γίνουν ἀντιληπτές χριστιανικὲς καὶ μουσουλμανικὲς ἐπιδράσεις εἶναι ἐκεῖνη τῆς διακόσμησης, δηλαδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ διάσταση. Ἄρκει τὸ παράδειγμα τοῦ κοινοῦ βυζαντινοῦ μοτίβου τοῦ πλοχοῦ μὲ διακοσμητικὲς ἀπολήξεις (ἂν καὶ ὁ πλοχμὸς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀρχαῖα διακοσμητικὰ μοτίβα, ποὺ παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ στὴν κελτικὴ τέχνη⁴¹). Ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ του, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ κόκκινου μὲ τὸ μαῦρο καὶ τὸ φυσικὸ βᾶθος, τὸ ξαναβρίσκουμε σὲ συριακὰ χειρόγραφα, ὅπως στὸ Εὐαγγελιστάριο τοῦ 12ου αἰώνα, στὰ συριακὰ καὶ ἀραβικά, ἀπὸ τὴ μονὴ Balamand στὸν Λίβανο (κῶδ. 77 [431], φ. 247r)⁴². Ἴδια παραδείγματα ἔχουμε λ.χ. καὶ στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα 34 καὶ 641 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνέονται ἀκόμη καὶ οἱ συριακὲς μικρογραφίες, τῶν ὁποίων δίνω ἐδῶ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ Εὐαγγέλιο τῆς Βηρυτοῦ, Πανεπιστημιακὴ Ἀνατολικὴ Βιβλιοθήκη, κῶδ. 441, φ. 58v-59r⁴³ (καὶ δὲν κάνω λόγο γιὰ τὰ παράλληλα μὲ τὴν ἀρμενικὴ ἢ τὴ σλαβικὴ τέχνη). Θὰ μπορούσαμε νὰ πολλαπλασιάσουμε τὰ παραδείγματα, νὰ δείξουμε τὴ συνάντηση καὶ τὴ διάχυση τῶν πολιτισμῶν καὶ προκειμένου γιὰ τὴ διακόσμηση – στὴν ὁποία δὲν ἔχω πρόθεση νὰ παραμείνω περισσότερο – τὴν κυκλοφορία τῶν μοτίβων ποὺ εἶναι κοινὰ ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολὴ ἕως καὶ ὀλόκληρη τὴ Μεσόγειο.

40. Βλ. F. BRIQUEL-CHATONNET κ.ἄ., *Manuscrits chrétiens du Proche-Orient*, Arles 2003 καὶ *Les trésors manuscrits de la Méditerranée*, ἔκδ. S. IPERT – B. MARTY, Dijon 2005.

41. Βλ. π.χ. O. PÄCHT, *La miniatura medievale*, μετάφραση στὰ ἰταλικά, Torino 1994, 65 κ. ἔξ.

42. Βλ. BRIQUEL-CHATONNET κ.ἄ., *Manuscrits chrétiens*, B15 φωτογραφία.

43. Ὅπ. π., B40 φωτογραφία.

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸν χώρο τῆς συγκριτικῆς Κωδικολογίας, κατὰ τὴν προοπτικὴν μου νὰ συγκεντρώσω τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν γιὰ τὸ ἔργο *Il libro manoscritto*, διαπίστωνα ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς φάσεις μελέτης τῆς ὑλικῆς ὑπόστασης τοῦ βιβλίου στίς σπουδὲς ἄλλων πολιτισμῶν βρίσκονται ἀκόμη σὲ κατάσταση λίγο παραπάνω ἀπὸ ἐμβρυακὴ, ἂν καὶ ὅλοι φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται – σὲ διαφορετικὸ βαθμὸν – γιὰ αὐτὲς τὶς νέες ζυμώσεις. Ἄν πρὸς τὸ παρὸν δὲν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μακροπεριοχὲς, ὅπως ἡ ἑβραϊκὴ (ἡ πρώτη, ὅπως εἰπώθηκε, ποὺ ἀνέπτυξε τὴν Κωδικολογία) ἢ ἡ ἰσλαμικὴ (ἐπὶ τοῦ παρόντος σὲ ἐξέλιξη οἱ σπουδὲς γιὰ τὰ ὑλικά δεδομένα τοῦ βιβλίου, ἂν καὶ θὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐτό), ὥστόσο μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε τὰ μεγάλα βήματα ποὺ ἔκανε ἡ Κωδικολογία σὲ πολὺ λίγα χρόνια στίς μικρότερες περιοχὲς ἢ στίς ὑποπεριοχὲς. Γιὰ παράδειγμα ἡ αἰθιοπικὴ Κωδικολογία: μία καταπληκτικὴ δραστηριότητα καταγραφῆς καὶ καταλογογράφησης ἑνὸς τεράστιου ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται διάσπαρτο στὸν κόσμον, καθὼς καὶ μικροφωτογράφησης καὶ συγκρότησης βάσεων δεδομένων. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ τὴ χειροποίητη παραγωγὴ βιβλίων μιᾶς ἀπομονωμένης καὶ συνεπῶς συντηρητικῆς περιοχῆς ποὺ δημιούργησε τὸν δικό της γραπτὸ πολιτισμὸ (στὰ ἀρχαῖα ge'ez) βασισμένη σὲ κείμενα ἑλληνικὰ καὶ ἀκολούθως ἀραβο-χριστιανικά⁴⁴. Ἡ ἐπίσης ἡ Κωδικολογία τῶν χειρογράφων τῆς Ἑμιένης, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε σημαντικὲς καὶ ἰσχυρὲς πτυχὲς ποὺ κάνουν τὰ βιβλία ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἀραβικὴ παραγωγὴ: γιὰ παράδειγμα ὁ πρῶμος (πρὶν ἀπὸ τὸ 1200) τρόπος ἀρίθμησης τῶν τευχῶν (στὴ μέση τοῦ τεύχους) ἢ τὰ πρῶμα φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χαρτιοῦ· ἀλλὰ καὶ ἡ γνωστοποίησις μιᾶς συνταγῆς γιὰ τὴν παραγωγὴ χαρτιοῦ, ἕως τότε σχεδὸν ἄγνωστης, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 2002 ἀπὸ τὸν Gacek ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ al-Muzaffar Yusuf, *Ἐπιτομὴ τῶν χειρωνακτικῶν τεχνῶν*, ἡ ὁποία πραγματεία παραδίδεται μόνον ἀπὸ τρεῖς χειρόγραφα, ἂν καὶ ἡ παραπάνω συνταγὴ ὑπάρχει μόνον σὲ ἓνα

44. Βλ. κυρίως A. BAUSI, La catalogazione come base della ricerca. Il caso dell'Etiopia, *Zenit e Nadir*, στί: *I manoscritti dell'area del Mediterraneo: la catalogazione come base della ricerca. Atti del seminario internazionale, Montepulciano 6-8 luglio 2007*, ἔκδ. B. CENNI – CH. M. F. LALLI – L. MAGIONAMI, Roma 2007, 187-108· ἐπίσης S. UHLIG – A. BAUSI, Manuscripts. Ethiopic Manuscripts, στί: *Enciclopedia aethiopica* τ. 3, Wiesbaden 2007, 738-744.

ινδικό του 1471⁴⁵. Γενικά στον ισλαμικό αυτό τύπο χαρτιού άφιερώθηκαν πολύ πρόσφατες πειραματικές μελέτες, καινοτόμοι συγκριτικά με αυτές του 2001 του Loveday⁴⁶.

Έξάλλου είναι περιττό να υπενθυμίσουμε ότι το να μιλάς για Ίσλαμισμὸ σημαίνει να αναφέρεσαι ὄχι μόνο σὲ μία θρησκεία, ἀλλὰ καὶ σὲ μία ἐκτενέστατη κουλτούρα, πὸν μεταξὺ ἄλλων βασίζεται στὴ γραφὴ - στὴ συμβολικὴ ἀξία τῆς γραφῆς -, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζει ἡ ἰδέα τῆς ὁμορφιάς καὶ γι' αὐτὸ διαφοροποιεῖται, ἀκόμη καὶ μέσα στὴν ἐνιαίᾳ βάση τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου. Ἐνα ἀραβικὸ χειρόγραφο τοῦ Maghreb δὲν πρέπει καὶ δὲν γίνεται νὰ συγγέεται μὲ ἓνα περσικὸ ἢ ἀκόμα καὶ μὲ ἓνα ὀθωμανικὸ τουρκικὸ: διαφέρουν μὲχρι καὶ τὰ χρώματα καὶ τὸ στήσιμο τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων (ἂν καὶ δὲν διαθέτω εἰδικὲς γνώσεις γιὰ νὰ πῶ περισσότερα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἄλλες ἰδιομορφίες διαφοροποιοῦν, μὲ τὴ σειρά τους, τὸ ἀραβικὸ χειρόγραφο πὸν κατασκευάσθηκε στὴν Ἰσπανία: αὐτὸ, καθὼς βρέθηκε σὲ μία περιφερειακὴ τοποθεσία τῆς Δύσης, παραμένει ἀγκιστρωμένο στὶς παλαιότερες ἰσλαμικὲς συνήθειες (λ.χ. στὴ χρῆση τῆς περγαμνῆς, πὸν κράτησε περισσότερο, καὶ τοῦ πενταδίου ὡς βάσης γιὰ τὴ σύνθεση τῶν τευχῶν ἢ τὴ μεταγενέστερη [15ος-16ος αἰῶνας] υἰοθέτηση, ἂν καὶ ὄχι τακτικά, τῆς παραπομπῆς ὡς μέσου δήλωσης ἀλλαγῆς τεύχους). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παρατηρεῖται μία ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς καὶ/ἢ τὶς ἐξελίξεις πὸν διαπιστώνονται στὸν ὑπόλοιπο ἰσλαμικὸ κόσμος, ἀλλὰ, ἐπιπλέον, καθὼς ὁ ἴδιος ἐγκαθίσταται στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ, γίνεται ἐπίσης σημαντικὸς ἐνδιάμεσος γιὰ τὸ πέρασμα στὴ Δύση συνηθειῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ 1993 ἡ Paola Orsatti

45. A. GACEK, On the Making of Local Paper: A Thirteenth Century Yemeni Recipe, στίο: *La tradition manuscrite en écriture arabe*, ἔκδ. G. HUMBERT (= *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 99-100 (2002), 79-93). Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἰεμένης, βλ.: A. D'OTTONE, La produzione ed il consumo della carta in Yemen (secoli VI-IX H./A.D. XII-XV). Primi risultati di una ricerca quantitativa, *Gazette du livre médiéval* 44 (2004), 39-49. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, La carta in Yemen: osservazioni sulle provenienze e i materiali, *Gazette du livre médiéval* 45 (2004), 56-58, καὶ ἐπίσης ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *I manoscritti arabi dello Yemen. Una ricerca codicologica*, Roma 2006.

46. H. LOVEDAY, *Islamic Paper. A Study of the Ancient Craft*, London 2001· βλ. τῶρα καὶ C. COLINI, *Uno studio sperimentale sulla carta islamica: analisi storica, codicologica e scientifica, Tesi di laurea in metodi e tecnologie per la conservazione ed il restauro dei beni librari, Università degli Studi di Roma Tor Vergata, Roma ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2010-2011* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ἔστρεφε μὲ τρόπο πρωτοποριακὸ τοὺς προβολεῖς στὶς «μεταβλητὲς» - γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἓναν ὄρο τῆς ποσοτικῆς Κωδικολογίας - τοῦ ἰσλαμικοῦ κώδικα βάσει τῆς γεωγραφικῆς μετατόπισής του. Ἐκεῖνο τὸ πρῶτο, θεμελιῶδες, ἄρθρο, δημοσιευμένο στὰ πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὰ Ὑλικά καὶ τὶς Τεχνικὲς τῶν Βιβλίων, ἐγκαινίαζε τὴν ἰσλαμικὴ Κωδικολογία, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο, στὰ γαλλικά, ἐκδόθηκε μόλις τὸ 2000⁴⁷.

Μία ἀπὸ τὶς συνήθειες ποὺ ἀνέφερα εἶναι ἡ χρήση τῆς παραπάνω *mástara* γιὰ τὴ χαράκωση τῶν φύλλων, χρήση ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη στὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα, πέρα ἀπὸ τὰ ἀραβικά, καὶ στὴν Ἰσπανία - ὅπως ἀνέφερα - ἀπὸ τὸ 1422 καὶ ἐξῆς.

Τώρα, ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἔρευνές μου προέκυψε ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο: ὅτι, δηλαδή, καὶ τὸ βυζαντινὸ χειρόγραφο ἀκολουθεῖ ἀποκλειστικὰ αὐτὴ τὴ χρήση, χαρακώνοντας κάθε ὄψη *verso* τῶν φύλλων ἐνὸς τεύχους. Προσοχὴ ὅμως: μιλάμε γιὰ τὸ μεταβυζαντινὸ χειρόγραφο (δηλαδή μετὰ τὸ 1453), ἑλληνικῆς καὶ ὄχι ἰταλικῆς παραγωγῆς - δηλαδή ὄχι τὸ χειρόγραφο ποὺ παράγεται ἀπὸ ἔλληνες μετανάστες. Αὐτὰ εἶναι τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς συγκριτικῆς κωδικολογικῆς ἔρευνας ποὺ πραγματοποιοῦ ἔδω καὶ μερικὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα, ἀρχικὰ χάρις σὲ μία ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Ἀλέξανδρος Ὠνάσης⁴⁸, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια ἀποσπάσματα σχετικὰ μὲ γραφεῖς, λ.χ. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐπικεντρώνεται στοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, μὲ μελέτη τῆς τυπολογίας τῶν ὑλικῶν στὰ βιβλία σὲ σχέση μὲ τὶς τυπολογίες τῶν κειμένων καὶ τῆς γραφῆς.

Εἰδικὰ ἡ σύγκριση μὲ διάφορους γραφεῖς ποὺ ἐργάζονται καὶ στὴν Ἰταλία κατέστησε φανερὴ τὴν ἐξῆς ἀντίθεση (ἂν καὶ χρειάζεται ἀκόμη ἐμβάθυνση, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς δυσκολίας, μερικὲς φορές, νὰ διακρίνει κανεὶς τοὺς διαφορετικοὺς τύπους χαράκωσης): τὴν πλήρη ὁμοιομορφία τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρὸς τὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ μηχανικοῦ ἐργαλείου, ἀπέναντι σὲ κάποια μὴ κανονικότητα ἢ σὲ κάποια ποικιλία χρήσεων ποὺ παρατηρεῖται στὴ Δύση. Πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης,

47. ORSATTI, *Le manuscrit islamique*. DÉROCHE, *Manuel*, ἔκδ. στὰ ἀγγλικά 2005, στὰ ἀραβικά 2007, στὰ ἰταλικά ὑπὸ ἔκδοση. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le livre manuscrit arabe. Preludes à une histoire*, Paris 2005.

48. Alexander Onassis Public Benefit Foundation, 11th Foreigners' Fellowships Programme 2005-2006.

σὲ μία ομάδα πενήντα δύο ἑλληνικῶν χειρογράφων ποὺ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ γνωστοὺς γραφεῖς τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ φυλάσσονται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ, καὶ τοὺς ὁποίους συγκέντρωσα πρὶν ἀπὸ τὸ κλείσιμο γιὰ ἀνακαίνιση τῆς βιβλιοθήκης, ἡ χρῆση τῆς *mástara* ἀνέροχεται στὸ ἐξήντα τοῖς ἑκατὸ καὶ πρακτικὰ εἶναι σχεδὸν συστηματικὴ μόνο ἀπὸ ἐκείνους τοὺς γραφεῖς ποὺ παραμένουν ἐνεργοὶ στὴν Ἀνατολή. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε ὅτι βρισκόμαστε σὲ μία κατάσταση ὁσμωσης μὲ τὴ μουσουλμανικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐπιβεβαίωση ἔρχεται ἀπὸ τὸ προφανὲς γεγονὸς ὅτι διευρύνοντας τὴν ἀποδελτίωση σὲ ἄλλες βιβλιοθηκὲς τῆς Ρώμης, σὲ ἔργα Ἑλλήνων ποὺ ὅμως ἐργάζονται σὲ δυτικὸ περιβάλλον - ἢ ἀκόμη καὶ σὲ προϊόντα ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ ἰταλοὺς οὐμανιστὲς - ἡ συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ *mástara* τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὴ χαράκωση δὲν εἶναι πιὰ ἀποκλειστικὴ, ἀλλὰ ἴση μὲ αὐτὴ τῆς χρήσης τῆς αἰχμηρῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κτένας, καθὼς καὶ χρωμάτων ἢ μολυβιοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς λατινικὲς συνήθειες. Πράγματι, αὐτὲς οἱ περιπτώσεις χαράκωσης ἑλληνικῶν χειρογράφων μὲ λατινικὸ τρόπο, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς, εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσμενες, ὅπως τὸ πρῶτο μέρος (φ. 1-160) τοῦ κώδ. Angelicanus gr. 101, μὲ πλατωνικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένο ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο χέρι⁴⁹, ἀλλὰ ἀσφαλῶς σχεδὸν σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο τοῦ δευτέρου μέρους, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Μεσοβότη, καὶ φέρει χαράκωση μὲ χρώματα, μὲ διάτρησι ἀπὸ κτένα στὸ κάτω περιθώριο, κοντὰ στὴ δεξιὰ γωνία.

Ἡ ἔρευνα, ὅμως, πρέπει νὰ προχωρήσει, καθὼς μάλιστα ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Jean Irigoín, τὸ 1991, εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὰ ἐργαλεῖα χάραξης ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἑλληνικὰ χαρτῶα χειρόγραφα δὲν ἔχουν ἀκόμη ξεκαθαρίσει τὰ πάντα⁵⁰. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὴν ἀπουσία καὶ διάτρησι καὶ χαράκωσης, πού, ἴσως, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ χρῆση τοῦ «ψευτο-χάρακα» ἢ μολυβιοῦ ποὺ σήμερον εἶναι

49. Aen. PICCOLOMINI, *Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae: Praefatio, Studi Italiani di Filologia Classica* 4 (1896), 140-141· βλ. καὶ *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 3.Teil, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, σύνταξι E. GAMILLSCHEG μὲ τὴ συνεργασία τῶν D. HARLFINGER - P. ELEUTERI, Wien 1997, 363 καὶ 530, ὅπου ἡ ἀπόδοσι τοῦ πρώτου μέρους στὸν Valeriano Albini χαρακτηρίζεται ἐσφαλμένη.

50. J. IRIGOIN, *Typologie et description codicologique des manuscrits de papier*, στό: *Paleografia e codicologia greca. Atti del II colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983)*, ἔκδ. D. HARLFINGER - G. PRATO μὲ τὴν συνεργασία τῶν M. D'AGOSTINO - A. DODA, τ. 1, Alessandria 1991, 275-303, κυρίως 296.

ἐξίτηλο, ἢ τῶν ραβδώσεων καὶ τῶν ὑδάτινων γραμμῶν (τοῦ χαρτιοῦ) ὡς γραμμῶν ἀναφορᾶς γιὰ τὴ γραφή. Πολλοὶ κώδικες τοῦ διάσημου γραφέα Giovanni Onorio da Maglie, *scriptor* τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, στὸν ὁποῖο ἀφιέρωσα μία μονογραφία⁵¹, δὲν φέρουν ἴχνη χαράκωσης, ἀλλὰ μὲ τὸν γραφέα αὐτὸ βρισκόμαστε ἤδη στὸν προχωρημένο 16ο αἰῶνα (1535-1563). Ἀντιθέτως στὴν παλαιότερη ὁμάδα κωδίκων, ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω, αὐτὴ ἡ ἀπουσία εἶναι τῆς τάξης τοῦ δεκαοκτῶ τοῖς ἑκατό: παρατηρεῖται σὲ ἓνα μέρος τῶν ἔργων τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (1400-1475/6) ἢ σὲ πέντε ἀπὸ τὰ ὀκτῶ χειρόγραφα τοῦ Στεφάνου Μηδείας (ἔδρασε μεταξὺ τοῦ 1412 καὶ τοῦ 1442). Ἐξάλλου τονίζω ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς τοῦ Γεωργίου Τριβιζία, ποὺ ἀπὸ τὴν Κρήτη πέρασε καὶ ἔζησε στὴ βόρεια Ἰταλία (1423-1485) εἶναι χαρακωμένο, πιθανῶς μὲ ἐκτύπωση (*mástará*), ἂν καὶ ἐνίοτε φαίνεται χαρακωμένο μὲ τρόπο μικτὸ (μὲ αἰχμηρὴ μύτη γιὰ τὶς κάθετες μόνο γραμμές).

Σὲ τί χρησιμεύει ὄλο αὐτό; Δὲν γίνεται ἱστορία καὶ κριτικὴ κειμένου θεωρῶντας ὡς αὐτόνομες μονάδες τὶς μαρτυρίες, δηλαδὴ τοὺς ὑλικοὺς παράγοντες: ἡ ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων δὲν πρέπει νὰ παραμελεῖται, οὔτε, ἐπομένως, καὶ οἱ συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτά, τόσο ἀπὸ ἀπόψεως ὑλικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὅσο καὶ - ἀπαραιτήτως - φιλολογικῆς. Ἡ ἐμβάθυνση καὶ ἡ καλύτερη γνώση αὐτῶν τῶν παραγόντων ἀποτελεῖ μία τελευταία ὑποστήριξη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν χωροχρονικῶν δεδομένων ἑνὸς χειρογράφου καὶ τοῦ κειμένου ποὺ παραδίδει, χωρὶς νὰ μιᾶμε γιὰ τὴν πολιτιστικὴ συνεισφορὰ ποὺ ἀπὸ μόνη τῆς μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἱστορία καὶ στὴν κοινωνικὴ ἱστορία.

Συνοψίζω. Μοῦ φαίνεται ὄχι μόνον προφανές, ἀλλὰ καὶ ξεκάθαρο ὅτι ἡ Κωδικολογία (στὸ πλευρὸ τῆς Παλαιογραφίας), ἡ ὁποία στὴ σκέψη τῶν ἰθυόντων παρέμενε περιθωριακὴ, στὶς σημερινὲς διδακτικὲς καὶ μορφωτικὲς κατευθύνσεις εἶναι μᾶλλον μία ἐπιστήμη ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση ἀναρίθμητων παραγόντων τοῦ τεράστιου πολιτιστικοῦ-ιδεολογικοῦ φορτίου, ἀλλὰ ἀναγκαία καὶ ὡς κολόνα ποὺ ὑποβαστάζει τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς γραφῆς καὶ ἐν συντομίᾳ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία ἑνὸς λαοῦ, καθὼς μάλιστα οἱ ἐφαρμογές τῆς σήμερα φαίνονται ὄλο καὶ περισσότερο εὐρείες καὶ ἐκτενεῖς. Ὅπως κατέδειξε προσφάτως ὁ Paul

51. M. L. AGATI, *Giovanni Onorio da Maglie, copista greco (1535-1563)* [Accademia Nazionale dei Lincei, Suppl. 20 al *Bollettino dei Classici*], Roma 2001.

Bertrand ἀπὸ τὸ Institut de Recherche et d'Histoire de Textes στὸ Παρίσι, οἱ ἐφαρμογὲς αὐτὲς φθάνουν μέχρι καὶ στὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχείων!⁵²

Νομίζω ὅτι δὲν χρειάζονται ἄλλα λόγια γιὰ νὰ δείξω πόσο πιστεύω στὴν Κωδικολογία καὶ γιὰ νὰ συνεχίσω νὰ μεταδίδω στοὺς νεώτερους, σπουδαστὲς δικούς μου καὶ μὴ, αὐτὸ τὸ οὐσιῶδες ἐνδιαφέρον καὶ τὴν περιέργεια, ὥστε νὰ τὴ διατηρήσουμε στὴ ζωὴ, σὲ πείσμα τῶν πολυάριθμων δυσκολιῶν στὶς ὁποῖες βρισκόμαστε ὅλοι σήμερα, σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο· καὶ κατ' ἐπέκταση νὰ διατηρήσουμε στὴ ζωὴ, μέσω τῶν χειρογράφων, – ὅπως ἔγραψα – τὴν ἴδια μας τὴν πολιτιστικὴ ταυτότητα καὶ παράδοση.

52. P. BERTRAND, Une codicologie des documents d'archives existe-t-elle?, *Gazette du livre médiéval* 54 (2009), 10-18.

LA CODICOLOGIA
RUOLO, ORIENTAMENTI E NUOVE FRONTIERE

Esame del significato della Codicologia, nel termine e nel concetto, dall'intuizione di Montfaucon attraverso le interpretazioni più significative della storia degli studi, per arrivare alle conclusioni dell'Autrice, che, ponendo in primo piano la simbiosi tra libro/contenitore e testo/contenuto, intende la Codicologia nel senso più integrale dello studio del libro manoscritto, non avulso dalla dimensione filologica che nel progredire degli studi "materiali" sembra oggi accantonata. La Codicologia come "Archeologia del libro" apre comunque nuove prospettive con metodologie di ricerca che mirano ad un approccio dinamico, puntando soprattutto alla ricostruzione dei gesti e della psicologia dell'artigiano medievale. Ne sono testimonianza le differenti interpretazioni di *mise en page*, o il campo di indagine sulla rigatura, col chiarimento dei concetti di tecnica e di metodo, e del funzionamento dei diversi strumenti meccanici, su cui purtroppo le fonti sono reticenti. Tutto ciò può ricevere nuova luce solo da uno studio comparato tra le diverse civiltà del Mediterraneo, che vede l'incontro-scontro tra Cristianesimo e Islam, e le ricerche in corso di chi scrive hanno già dato diversi esiti positivi. Per esempio, l'utilizzo dell'orientale *mastara* viene recepito sistematicamente nelle tecniche metabizantine, ma non è esclusivo nella produzione greca occidentale, influenzata dal mondo latino: solo la Storia può dare spiegazione di fenomeni o tradizioni altrimenti incomprensibili, indispensabile supporto alla critica testuale.